

Ogledi o ratovima devedesetih

Zbornik radova
mladih istraživača

Urednici

Marijana Toma

Ivan Jovanović

Ovaj projekat je podržala Vlada Ujedinjenog Kraljevstva

Ova publikacija je objavljena u okviru “Regionalnog projekta o ratnim zločinima“, koji finansira Vlada Ujedinjenog Kraljevstva, a sprovodi Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) u Srbiji. Sadržaj ove publikacije, kao i rezultati prikazani u njoj, su odgovornost autora i ne odražavaju nužno stavove Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP), niti Vlade Ujedinjenog Kraljevstva.

---

* Za Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP), svako pominjanje Kosova u ovoj publikaciji treba shvatiti u potpunoj saglasnosti sa Rezolucijom 1244 Saveta bezbednosti UN (1999).

Recenzija radova za zbornik o ratovima devedesetih

Tekstovi priloženi za zbornik radova o ratovima devedesetih, koje su većinom napisali doktorandi i studenti Katedre za opštu savremenu istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu, predstavljaju važan doprinos rasvetljavanju tog složenog istorijskog događaja. Nakon gotovo tri decenije i značajno je uspostavljena vremenska distanca koju tradicionalna historiografija zahteva kao preduslov za bavljenje događajima iz prošlosti. Iako se taj princip u brojnim primerima pokazao kao krajnje problematičan, jer nužno ne podrazumeva i vrednosnu distancu potrebnu za objektivnu analizu, urednici zbornika su, poštujući jasna akademska pravila, uspostavili čvrstu strukturu zbornika i otvorili prostor autorkama i autorima da prodube svoja istraživanja i ponude zaključke. Izbor tema, metodologija rada tokom njihovog istraživanja, kao i iznete analize predstavljaju veoma važan korak u rasvetljavanju i razumevanju ratova u kojima je uništena Jugoslavija.

Tekstovi su objedinjeni u četiri tematske celine.

Prvu celinu *Pripreme za rat i promišljanje rata* otvara tekst Dimitrija Matića “Stari rat na početku novog – slika Drugog svetskog rata 1991. godine u Srbiji”. U članku su hronološki rekonstruisani dominantni narativi o Drugom svetskom ratu u srpskoj štampi nastajali tokom 1991. godine. Autor je prikazao (zlo)upotrebe sećanja na Drugi svetski rat u procesu nacionalističke mobilizacije društva na samom početka ratova.

Miloš Trninić je u tekstu “Istoričari i rat” istraživao antiratne aktivnosti srpskih istoričara (Ivana Đurića, Ljubinke Trgovčević, Andreja Mitrovića, Sime Ćirkovića, Mirjane Živojinović), ali i odgovore onih koji su drugačije mislili i kritikovali njihov rad (Dinka Davidova, Čedomira Popova) tokom 1991. godine.

Rad istoričarke Olivera Milosavljević (1951–2015) analizirao je Vukašin Zorić u tekstu “Savremena isuviše savremena prošlost: Olivera Milosavljević, devedesete i tumačenja istorije”. U radu su predstavljene analize ideologije nacionalizma profesorke Milosavljević na dva nivoa – kroz razmatranje njene kritike nacionalističkih istupa savremenika i njenog razumevanja devedesetih kao kulminacije ideologije nacionalizma u Srbiji.

Emilija Cvetković je priložila prikaz recepcije jednog aspekta analiza Branka Horvata u srpskoj javnosti u tekstu “Recepcija stavova Branka Horvata o kosovskom pitanju u srpskoj štampi krajem osamdesetih”. Autorka je analizirala odgovor srpske javnosti pozivu na dijalog o Kosovu koji je Branko Horvat uputio 1987. Ona je izdvojila glavne teme i identifikovala dominantne društvene grupe (novinare režimskih medija i istoričare) koje su kritički reagovala na stavove Branka Horvata.

Drugi tematski krug pod nazivom *Rat* otvara izuzetna studija Dragana Popovića “Krvavi trag srpskih radikala od 1991. do 1993. godine”. Autor je istražio ratne aktivnosti SRS u toku rata u

Hrvatskoj, razmatrajući premise po kojima su radikali iskorišćeni od režima Slobodana Miloševića dvostruko – kao popuna ispražnjenim jedinicama vojske i kao izvođači prljavih radova od kojih je bilo lako kasnije se ograditi. Vrednost rada posebno izdvaja činjenica da je zasnovan na činjenicama utvrđenim u sudskim postupcima pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju u Hagu (MKSJ) i sudovima u Srbiji, kao i na zvaničnim materijalima iz bezbednosnih izvora koji su objavljeni prethodnih godina ili na suđenjima u MKSJ ili u vezi sa tim suđenjima.

Sledi tekst Luke Savčića “Slike desetodnevnog rata u srpskoj i slovenačkoj javnosti” koji komparira dve studije slučaja – pisanja beogradske *Politike* i ljubljanskog *Dela*, koji su kreirali sliku protivničke strane u toku trajanja desetodnevnog rata. Osvrt je dat i na način pisanja dve najuticajnije dnevne novine u Srbiji i Sloveniji na reakcije međunarodne zajednice.

Rad “Stradanje Roma na Kosovu i Metohiji u sukobima prilikom raspada SFRJ” Nemanje Jovanovića je posebno značajan, jer se bavi sudbinom najčešće potpuno marginalizovane i u javnosti gotovo “nevidljive” romske zajednice i njene sudbine u ratovima. On daje obrise obima i specifičnosti stradanja Roma na području Kosova i Metohije. Nastao je na svedočanstvima romskih žrtava i njihovih porodica i jasno ukazuje na širok krug krivaca i zajedničku odgovornost svih sukobljenih strana, kao i same međunarodne zajednice. Autor je predstavio i koncizan istorijski prikaz položaja Roma pre izbivanja ratova.

Katarina Beširević je u tekstu “Devedesete u nedeljniku *Vreme*: Sećanja i iskustva jednog ratnog reportera” fokus stavila na izveštavanje i ulogu ratnih reportera kroz analizu rada Filipa Švarma. Njegovo pisanje je postavila u opozit brojnim “ratnohušakačkim” tekstovima dopisnika državnih medija sa ratišta. Na taj način je uspela da istakne značaj nedeljnika *Vreme*, kao i značaj pojedinca, u ovom slučaju ratnog reportera nerežimske štampe, u borbi za istinito i pravедno izveštavanje javnosti.

Vanja Đurđić je u svom članku “Dubina 2: ratni zločin koji i dalje traje” analizirao ratne zločine na Kosovu počinjene od strane srpskih snaga i operaciju uklanjanja tela ubijenih Albanaca sa Kosova u Srbiji. U svom radu prikazuje državnu operaciju uništavanja dokaza na osnovu dokumentacije Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) i organizacija za ljudska prava koje su se bavile dokumentovanjem ratnih zločina na prostoru bivše Jugoslavije.

Članak Olivera Lazarević “Uništavanje kulturne baštine kao ratni zločin i zločin protiv čovečnosti: pravna praksa Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ)” predstavlja dopunu postojećih istraživanja dugog procesa uništavanja kulturne baštine u ratovima devedesetih, koji je bio predmet analiza brojnih nevladinih organizacija tokom poslednjih decenija. Rad analizira praksu Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) koji je procesuirao neke od ovih zločina. Urađen je kao komparativna analiza uništavanja kulturnog nasleđa Starog grada u Dubrovniku, spaljivanja Vijećnice u Sarajevu i uništavanja Starog mosta u Mostaru.

Treća tematska celina zbornika nosi naslov *Otpor*. Ona donosi članke koji se bave aktivnim otporom koji je u srpskoj sredini pružen ratu na različitim nivoima. Rad Andrijane Vlahovljak “Paketi puni nade: beogradske akcije prikupljanja humanitarne pomoći za građane Sarajeva (1992–1996)” je napisan na osnovu novinskih izveštaja iz tog vremena, ali i na osnovu intervju sa sa Ljubinkom Trgovčević Mitrović i Mensurom Lulom Mikijelj, koje su lično učestvovala u prikupljanju humanitarne pomoći. Prikazujući jednu građansku inicijativu, autorka je uspela da ukaže na načine artikulacije antiratnih praksi u Beogradu.

Nemanja Stokrp se takođe bavio samoinicijativnim građanskim akcijama u članku “Rokenrol i anti-ratni pokret tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji 1991–1995”. Autor je uspeo da pokaže na koji način je rokenrol kao deo popularne kulture snažio antiratno raspoloženje i doprineo krahu režima koji je rat pokrenuo i sprovodio tokom devedesetih. Izdvojeni su primeri Beograda, Sarajeva i Zagreba, kao i aktivnosti muzičara koji su tokom rata živeli u inostranstvu.

Četvrta i poslednja celina zbornika naslovljena *Posledice* započinje analizom Ognjena Tomića “Ekonomске i demografske posledice ratova devedesetih: komparativna analiza primera Slovenije, Srbije i Bosne i Hercegovine”. Autor je studiozno obradio ključne ekonomske parametre (bruto društvenog proizvoda (BDP)) u tri sredine (Sloveniji, Srbiji i Bosni i Hercegovini) i ukazao na dugoročno tragične efekte ratova. Pad kvaliteta života građana u procesu tranzicije je nedvosmisleno potvrđen.

Rad u Zborniku autora Danila Kartalovića je posvećen specifičnom aspektu delovanja ratnih vojnih veterana. “Uloga veterana ratova devedesetih u pomirenju nacija u regionu – pogled 25 godina nakon ratova” se bavi pozicijom veterana u promovisanju mira i međunacionalnog pomirenja početkom dvehiljaditih i danas. Autor je na osnovu intervjua sa učesnicima rata, učesnicima mirovnih aktivisti, sagledao process pomirenja i zaključio da je ono delimično sprovedeno na lokalnom nivou, ali da je na nivou država i nacionalnih zajednica opterećeno dnevnom politikom i daleko od ostvarenja.

Poslednji rad u Zborniku je rad doktorandkinje Dee Cvetković o jednom od najpotresnijih oblika memorijalizacije - “nomadskom spomeniku” ili “anti-spomenik” stradalima genocida u Srebrenici autorke Aide Šehović. Ovaj anti-spomenik pod imenom „Što te nema“ izvodi se svake godine 11. jula, na dan obeležavanja godišnjice genocida. Za ovih 15 godina rad je predstavljen u Sarajevu, Njujorku, Tuzli, Hagu, Stokholmu, Čikagu, Veneciji itd.

Svi priloženi tekstovi su primer objektivne kritičke historiografije koja izdvaja dubiozna pitanja, pokušava da razume kontekst i da preciznu analizu. Radovi su pisani na relevantnoj domaćoj i stranoj literaturi uz, koliko je to bilo moguće s obzirom na dostupnost arhivskih fondova, korišćenje arhivske građe. Stoga je kao najvažniji izvor, koji je sačuvao svedočanstvo o načinima kreiranja javnog mnjenja, korišćena štampa iz tog perioda. Posebnu vrednost radovima je dalo i korišćenje usmene istorije, odnosno saznanja do kojih su autori i autorke došli kroz intervjue sa učesnicima događaja o kojima su pisali.

Zbornik će predstavljati važnu dopunu dosadašnje obimne literature koja je nastala radom istaknutih organizacija civilnog društva (između ostalih Fonda za humanitarno pravo, Helsinškog odbora u Srbiji, Beogradskog centra za ljudska prava). Upravo je građa koju su prikupile domaće i međunarodne nevladine organizacije, kao i njihove analize koje su temeljno urađene još u toku samih ratova predstavljala značajnu pomoć autorima i autorkama Zbornika.

Ponuđeni tekstovi predstavljaju važan doprinos akademske zajednice postojećim analizama ratova devedesetih i sigurno će biti nezaobilazna literatura svim budućim istraživačima ove složene teme. Zasnovani su na preciznim metodološkim postulatima, pisani lepim jezikom i stilom. Sa velikom stručnom odgovornošću i preporučenjem ih za objavljivanje.

Dr Olga Manojlović Pintar

Viša naučna saradnica

Institut za noviju istoriju Srbije

Nije lako dati ocenu dosadašnjih istraživačkih napora u domenu tranzicione pravde na jugoslovenskom prostoru. Sa jedne strane, bibliografija u vezi sa ovim pitanjem je sada već prilično obimna, ali sa druge strane njene jedinice uglavnom nisu uspele da dopru do većine građana država nastalih nakon raspada Jugoslavije. U prošlim i vladajućim političkim okolnostima ona nikada nije mogla da postane „mejnstrim“ i do sada nije uspela da ozbiljnije načne dominantne narative o uzrocima, (podzemnim) tokovima i posledicama oružanih sukoba u Jugoslaviji u novostvorenim društvima.

Opisana situacija, međutim, ne znači da novi „subverzivni“ pokušaji kritičkog preispitivanja tih dominantnih nacionalnih narativa nisu neophodni. Oni sami po sebi predstavljaju zalog i otpor – u skladu sa imenom jedne od celina ovog Zbornika. Zbornik je podeljen u četiri tematske celine – pripreme za rat, rat, otpor i posledice – u kojima se nalazi petnaestak istraživačkih radova uglavnom mladih kolega i koleginja doktoranada. Četiri celine su jasne i logično podeljene i obuhvataju sve faze raspada Jugoslavije.

Iako je najveći broj radova napisan iz istorijskog ugla, Zbornik je interdisciplinaran jer sadrži i radove koji teme obrađuju, primera radi, i iz ugla međunarodnog prava ili savremene umetnosti. Radovi obuhvataju situacije u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Srbiji sa Kosovom i Metohijom. Postoji, očekivano, nekoliko različitih pristupa obradi istraživačkih tema: od istraživanja diskursa putem analize dominantnih medija u određenim periodima, preko intervjua sa svedocima ključnih zbivanja, do prikazivanja demografskih i ekonomskih posledica raspada Jugoslavije. U skladu sa tim su u istraživačkim radovima korišćene i različite vrste izvora (primarnih i sekundarnih).

Verovatno se ne može reći da su svi radovi sasvim podjednakog kvaliteta, ali je najvažnije to da oni, makar u celini gledano, ne idu ispod neophodnog naučnog nivoa. Njihova već pomenuta raznolikost po nekoliko osa pokazuje složenost ovog istraživačkog polja, ali i daje naznake budućim istraživačkim naporima. Iako istraživače ne treba deliti po njihovom životnom dobu, raduje pomisao da bi ovo mogli da budu „samo“ rani istraživački rezultati mladih kolega koji će se dalje umnožavati i usavršavati.

U tom smislu možda najsnažniji utisak ostavljaju oni radovi koji teme obrađuju iz lične perspektive onih koji su bili deo otpora dominantnim nacionalnim narativima tokom devedesetih. Imajući u vidu jezive ishode oružanih sukoba u Jugoslaviji, lična svedočanstva možda na prvi pogled deluju kao spomenici uzaludnosti tog otpora, ali, ipak, pokazuju da i u vremenima najstrašnijim i najmučnijim postoje društveni „svetionici“.

Dr Miloš Hrnjaz

Vanredni profesor

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Sa zadovoljstvom se prihvatam pisanja recenzije zbornika "Ogled o ratovima devedesetih: zbornik radova mladih istraživača" u izdanju Programa za razvoj Ujedinjenih nacija (UNDP). Zbornik čini 14 priloga koji su posvećeni najviše srpskom (ili srbijanskom), ali i širem jugoslovenskom kontekstu ratova devedesetih godina prošlog veka. Iako su ovi prilozi različiti u tematskom i metodološkom smislu, oni ipak zajedno daju utisak zaokružene celine. Hronološki, radovi su skoncentrisani na period ratnih sukoba (1991-1995, 1999), uz važne i nezaobilazne eksurse u period i događaje koji su neposredno prethodili ili sledili sukobima. Zasnovani na relevantnim izvorima i na ozbiljnom trudu da se problemi sagledaju i postave i na teorijskoj ravni humanističkih disciplina, ovi radovi pojedinačno i Zbornik kao celina predstavljaju značajan doprinos nauci u Srbiji i regionu. U istoriografskom smislu, naime, ratovi devedesetih su na regionalnom nivou još uvek istraživačka terra incognita i pored velikih monografija koje postoje na nivou globalne produkcije. Naučni doprinos je utoliko veći što dolazi od mladih istraživača na samom početku njihovih profesionalnih karijera.

Rad doktoranda Dimitrija Matića posvećen je velikim promenama u vladajućoj paradigmi javnih komemoracija kojima je u Srbiji 1991. obeležavano pola stoleća od početka rata i ustanka u Jugoslaviji.¹ Najvažniji trendovi kojima se bavi Matić je davanje prava građanstva u javnom prostoru promociji kolaboracionističkih pokreta (četničkog i delom nedićevskog) od strane opozicionih pokreta i stranaka, kao i etnicizacije NOB-a u ekskluzivno srpski pokret protiv fašizma od strane SPS-a. Autor ukazuje i na proces u kojem se uporedo sa prisvajanjem antifašističke agende ona pervertira u svojevrсни etnički front usmeren protiv navodnih nekadašnjih i sadašnjih razbijača Jugoslavije. Matićeva upozorenja treba uzimati ozbiljno s obzirom da su trendovi istorijskog revizionizma, samoviktimizacije, svaljivanja istorijske (genetske?) krivice na druge i konstrukcija Drugog kao neprijatelja postali standard koji do danas dominira javnim prostorom, a nažalost i nastavom istorije i mejnstrim narativima istoriografije u Srbiji.

Student doktorskih studija Miloš Tirnanić obradio je temu odnosa srbijanskih istoričara prema neposrednim pripremama za rat i ratnim događajima tokom 1991². Naslov njegovog priloga je "Istoričari i rat", ali fokus je na javnom aktivizmu onih istoričara koji su javno i otvoreno istupali protiv rata. Glavni protagonisti Tirnanićevog priloga su Ivan Đurić, Andrej Mitrović i Ljubinka Trgovčević; Đurić koji se i neposredno sa svojom antiratnom agendom uključio u višestranačke izbore i Mitrović i Trgovčević koji su u okviru svojih moći podizali glas i istupali protiv ratne retorike i nasilja na prostoru Jugoslavije. Analizirajući širi politički kontekst i naročito nacionalističku ostrašćenost znatnog dela opozicione scene u predvečerje rata 1991, Tirnanić tvrdi da je Đurić bio zapravo jedina politički relevantna ličnost na javnoj pozornici u Srbiji koja je zastupala antiratni program. Ova se tvrdnja mora podvući s obzirom na veliko breme odgovornosti koju su srpski i srbijanski istoričari imali u procesu instrumentalizacije i zloupotrebe prošlosti koja je vodila u ratove na jugoslovenskom prostoru.

Prilog doktoranda Vukašina Zorića je kritička studija o istoriografskom opusu Olivera Milosavljević, naročito u onom delu gde se on javljao kao refleksija na procese i događaje koji su se nepos-

---

¹ Prilog "Stari rat na početku novog – slika Drugog svetskog rata 1991. godine u Srbiji".

² Prilog "Istoričari i rat".

redno odvijali³. U uvodnom delu priloga, autor znalački postavlja teorijske osnove interpretacije fenomena koji su zaokupljali Oliveru Milosavljević, u prvom redu odnosa između društvene moći, kolektivnog pamćenja i njene zloupotrebe u tekućoj historiografiji i politici. Zorićev prilog ima biografskih elemenata kao i istorije ideja, istorije historiografije i kritičke analize radova koje je pisala Milosavljević. I pored skrupuloznog pristupa uz puni instrumentarij kritičke analize diskursa i sadržaja, ovaj rad se može uzeti i kao svojevrsni omaž Oliveri Milosavljević ili javno priznanje za njenu beskompromisnu borbu protiv nacionalizma i protiv “zloupotrebe autoriteta nauke” kojoj je ostala verna do kraja života.

Emilija Cvetković je analizirala jedan od upečatljivih događaja na intelektualnoj i političkoj pozornici SFRJ krajem osamdesetih, naime “kontroverzu” koja se napravila oko tekstova, intervju a i knjige čuvenog ekonomiste Branka Horvata na temu kosovskog problema⁴. Autorka je skoncentrisana na neposrednu recepciju koju su ovi tekstovi imali u srpskoj štampi i na oštre reakcije koje su dolazile od najuticajnijih novinara (Miodrag Vučelić), istoričara (Branko Petranović) i političara. Stavovi Branka Horvata koje je zastupao od 1987. odudarali su od nacionalističkog standarda mišljenja koje se formira pod uticajem “događanja naroda” i uspona Slobodana Miloševića. Cvetković analizu diskursa kombinuje sa elementima intelektualne i političke istorije vremena u kojima su se polemike odvijale. Njeni zaključci su kredibilni i izuzetan su doprinos u razumevanju glavnih tokova razvoja oficijelnog srpskog narativa o Kosovu u Jugoslaviji.

Prilog doktoranda Dragana Popovića je studija o destruktivnom uticaju koji je Srpska radikalna stranka imala u srpskom društvu i politici, kao i tokom ratova devedesetih godina⁵. U rekonstrukciji karaktera ljudi koje je ova stranka slala na ratišta kao i njihovih kriminalnih aktivnosti i ratnih zločina, autor uz dokumente službi bezbednosti koje je objavila SRS, koristi i bogate izvore Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), inače kod nas i u regionu potpuno zapostavljenog istorijskog izvora za rekonstrukciju događaja devedesetih. U tom smislu ovaj rad je od značaja i analitički i kao demonstracija istraživačkih mogućnosti koji su dostupni pretragom Arhive MKSJ.

Analiza medijske slike tzv. desetodnevnog rata u Sloveniji izložena je u prilogu doktoranda Luke Savčića⁶. U radu su komparativno predstavljene prevladajuće medijske reprezentacije rata u srpskoj i slovenačkoj štampi. Analiza jezika službenih saopštenja kao i reakcija koje su dolazile iz Vašingtona, Pariza i Berlina ukazivale su na spoljno-političke kalkulacije jedne i druge države. Odsustvo uvredljivih stereotipa i prepoznatljivog govora mržnje beogradskih medija autor objašnjava odsustvom strateških etničkih interesa Srbije u Sloveniji, kao i nepostojanjem predistorije nasilja kao što je to bio recimo slučaj u Hrvatskoj.

Doktorand Nemanja Jovanović autor je dragocenog priloga o stradanju romske zajednice na Kosovu tokom ratova devedesetih⁷. Za našu historiografiju ovo je veliko otvaranje velikog pitanja jedne zajednice koja je po svojoj prirodi bila predmet diskriminatorskih politika i nasilja i pre i tokom i posle konflikta 1998-1999. Jovanović opisuje beskrupuloznost etničkog svojatanja i manipulacije etničkim poreklom u svrhu projektovane etno-demografske statistike srpskih vlasti na Kosovu, kao i zloupotrebu lojalnosti ove grupe srpskoj vlasti koja im se kasnije osvetila dolaskom albanskog elementa na vlast na Kosovu. Poput Popovića, Jovanović takođe demonstrira upotrebu drago-

³ Prilog “Savremena, isuviše savremena prošlost: Olivera Milosavljević, devedesete i tumačenje jugoslovenske istorije”.

⁴ Prilog “Recepcija stavova Branka Horvata o kosovskom pitanju u srpskoj štampi krajem osamdesetih”, 23 stranica rukopisa.

⁵ Prilog “Krvavi trag srpskih radikala od 1991. do 1993. godine”. Moja sugestija autoru je da u tekst koji je veoma dugačak unese podnaslove kako bi sadržaj bio pregledniji. Takođe, naslov bi se mogao preimenovati kako bi dobio više naučni, a manje žurnalistički karakter: Krvavi trag srpskih radikala: SRS u politici i jugoslovenskim ratovima od 1991. do 1993. godine

⁶ Prilog “Slike desetodnevnog rata u srpskoj i slovenačkoj javnosti” rukopis sadži 13 stranica.

⁷ Prilog “Stradanje Roma na Kosovu i Metohiji u sukobima prilikom raspada SFRJ”.

cenih izvora koja su dostupni on-line, kao što su dokumenta Evropskog centra za prava Roma (ERRC - European Roma Rights Center), MKSJ i Amnesty International.

Jednu prisnu mikro-perspektivu ratnih događanja nalazimo u prilogu doktorantkinje Katarine Beširević o pisanju časopisa *Vreme* o ratnim devedesetim.⁸ Analizu sadržaja časopisa autorka kombinuje sa dragocenim svedočenjima tadašnjeg ratnog reportera, a danas urednika ovog časopisa Filipa Švarma. Analiza sadržaja časopisa koji je i u tim vremenima sledio principe istinitog i nepristrasnog izveštavanja svakako je dragocen doprinos analizi ratova devedesetih.

Student osnovnih studija istorije Vanja Đurđić napisao je rad posvećen preispitivanju specifičnog aspekta problematike zločina srpskih i jugoslovenskih oružanih formacija na Kosovu. Autor naime analizira kažnjive radnje lica koja su bila odgovorna za prikrivanje zločina izmeštanjem tela žrtava na sekundarne i tercijarne grobnice koje se nalaze uglavnom van Kosova. Visoki državni funkcioneri bili su ne samo upoznati sa detaljima ovog naknadnog zločina nad telima žrtava već su u organizaciji ovog posla neposredno učestvovali. Autor nije propustio da se osvrne i na izostanak komemorativnih praksi i na gotovo potpuni zaborav ovih žrtava u srpskom društvu danas. Značaj ovog rada i u ovom slučaju treba prepoznati u korišćenju resursa građe i materijala MKSJ.

U radu Olivera Lazarević proučava se normativni osnov međunarodnog prava u sistemu zaštite javnih kulturnih dobara, kao i primena tog prava od strane MKSJ⁹. Autorka razmatra ovo pitanje u slučajevima granatiranja zgrade Vijećnice u Sarajevu, bombardovanja Dubrovnika i rušenja Starog mosta u Mostaru. Interdisciplinarni pristup, uporedne studije slučaja i skrupulozna analiza zasnovana na građi MKSJ sasvim dovoljno preporučuju ovaj prilog čija metodologija, koncept i zaključci predstavljaju dragocen doprinos zborniku.

Još jedno intimno, prisno, neposredno svedočanstvo o ratu dolazi iz pera doktorantkinje i nastavnice istorije Andrijane Vlahovljak¹⁰. Ona je pisala o akcijama antiratnog pokreta u Beogradu u vezi sa organizovanjem paketa hrane i humanitarne pomoći Sarajevu u vreme opsade. Intervjui autorke sa Ljubinkom Trgovčević Mitrović i Mensurom Lulom Mikijelj koje su neposredno učestvovala u organizaciji konvoja pomoći doneli su najneposrednije detalje o svim tehničkim, transportnim i političkim preprekama preko kojih je trebalo savladati da bi konvoji na kraju stigli u Sarajevo. Pored pojedinosti o postupku organizovanja pomoći u prilogu se analiziraju i životne prilike stanovništva koje je rat zatekao u Sarajevu.

Prilog Nemanje Stokrupa o antiratnom aktivizmu rokenrol bendova pruža informacije o ovom posebnom društvenom aspektu događaja devedesetih u Beogradu, Sarajevu i Zagrebu¹¹. Autor rekonstruiše organizaciju, društveni kontekst i pozadinu najvažnijih antiratnih manifestacija u kojima su učestvovali ovi bendovi. Autor se uz muzički repertoar i upečatljiva mesta performansa bavi i antiratnim angažmanom ovih umetnika van scene. Na taj način, ovaj prilog rekonstruiše veoma važan aspekt antiratnog aktivizma u glavna tri grada država koje su bile u ratu.

⁸ Prilog "Devedesete u nedeljniku *Vreme*: Sećanja i iskustva jednog ratnog reportera".

⁹ Prilog "Uništavanje kulturne baštine kao ratni zločin i zločin protiv čovečnosti: pravna praksa Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ)".

¹⁰ Prilog "Paketi puni nade: beogradske akcije prikupljanja humanitarne pomoći za građane Sarajeva (1992–1996)".

¹¹ Prilog "Rokenrol i antiratni pokret tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji 1991–1995".

Komparativna interdisciplinarna studija doktoranda Ognjena Tomića donosi svojevrsni bilans ratova devedesetih u Srbiji, BiH i Sloveniji¹². Tomić uzima u obzir demografske (broj stanovnika), ekonomske (nominalni BDP) i razvojne (rast BDP-a) indikatore kako bi statistički izrazio bilans ovih društva i država između 1991 i 2021. Porazne posledice ratova, koje su naročito izražene u BiH i Srbiji postaju očigledne na grafikonima koji pokazuju dinamiku rasta, tj. regresiju realnih indikatora populacionog i ekonomskog razvoja.

Danilo Kartalović pisao je o uticaju post-ratnog mirovnog aktivizma organizacija veterana na prostoru bivše Jugoslavije¹³. Autor je intervjuisao predstavnike organizacija veterana, takođe posebnu pažnju posvetio je i inicijativama i aktivizmu sarajevskog Centra za nenasilnu akciju (CNA) koji je aktivno učestvovao u povezivanju organizacija ratnih veterana ranije zaraćenih vojski u regionu. Poput Tomićevog i ovaj tekst pruža jednu vrstu epiloga ratova devedesetih gde se kao pobornici mira javljaju upravo predstavnici onih ljudi koji su ranije ratovali.

Posebno je upečatljiv i potresan prilog doktorandkinje Dee Cvetković koja je pisala o svojevrsnom "anti-spomeniku" ili "nomadskom spomeniku" stradalima u Srebrenici autora Aide Šehović¹⁴. Ovaj anti-spomenik nazvan „Što te nema“ izvođen je već 15 godina, svake godine 11. jula, na dan obeležavanja godišnjice genocida. Simbolično kuvanje kafe koja se služi u fildžanima ali ostaje nepopijena simbolizuje čežnju i uzaludno iščekivanje srebreničkih žrtava. Za ovih 15 godina rad je predstavljen u Sarajevu, Njujorku, Tuzli, Hagu, Stokholmu, Čikagu, Veneciji itd. Sa puno slojeva značenja upravo je ovaj rad Dee Cvetković posvećen ovom anti-spomeniku prilog kojim se završava zbornik.

Analitičar dobro upućen u standarde i prevlađujuće narative aktuelne srpske ili srbijanske istoriografije, rekao bi verovatno da prilozi u ovom zborniku po svojoj vokaciji, metodologiji i sadržaju ne pripadaju mestu i vremenu gde su nastali. Naime, autori priloga sasvim dobro vladaju teorijskim osnovama humanističkih disciplina, struktura njihovih radova uglavnom odgovara standardima akademskog pisanja, pristup problematici kojom se bave je multiperspektivan uz izraziti kritički otklon od etno-nacionalnih narativa. Gotovo svi radovi pisani su interdisciplinarno, a veliki broj priloga uključuje i studije slučaja i komparativnu perspektivu sagledavanja fenomena. Humanističko opredeljenje da se o zlu mora pisati kritički makar dolazilo i iz sopstvenog naroda uklapa se u Velerovu devizu da istoričar o određenim pojavama mora pisati "cum ira et studio", tj. sa jasnim isticanjem svog vrednosnog i ljudskog stava. Iz ove perspektive zbornik se ukazuje ne kao podmladak postojeće već kao mogući nagoveštaj buduće srpske istoriografije.

Dr Aleksandar R. Miletić

Centar za istorijske studije i dijalog

¹² Prilog "Ekonomske i demografske posledice ratova devedesetih: komparativna analiza primera Slovenije, Srbije i Bosne i Hercegovine".

¹³ Prilog "Uloga veterana ratova devedesetih u pomirenju nacija u regionu – pogled 25 godina nakon ratova".

¹⁴ "Miris kafe kao sredstvo sećanja i komunikacije sa publikom – nomadski memorijalni spomenik 'Što te nema' Aide Šehović".

Sadržaj

---

1. Pripreme za rat i promišljanje o ratu

Dimitrije Matić Stari rat na početku novog – slika Drugog svetskog rata 1991. godine u Srbiji	17
Miloš Tirnanić Istoričari i rat	32
Vukašin Zorić Savremena, isuviše savremena prošlost: Olivera Milosavljević, devedesete i tumačenje jugoslovenske istorije	44
Emilija Cvetković Recepcija stavova Branka Horvata o kosovskom pitanju u srpskoj štampi krajem osamdesetih	55

---

2. Rat

Dragan Popović Krvavi trag srpskih radikala od 1991. do 1993. godine	72
Luka Savčić Slike desetodnevnog rata u srpskoj i slovenačkoj javnosti	97
Nemanja Jovanović Stradanje Roma na Kosovu i Metohiji u sukobima prilikom raspada SFRJ	107
Katarina Beširević Devedesete u nedeljniku Vreme: Sećanja i iskustva jednog ratnog reportera	121
Olivera Lazarević Uništavanje kulturne baštine kao ratni zločin i zločin protiv čovečnosti: pravna praksa Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ)	138
Vanja Đurđić „Dubina 2“: Ratni zločin koji i dalje traje	154

---

3. Otpor

Andrijana Vlahovljak

Paketi puni nade: beogradske akcije prikupljanja humanitarne pomoći za građane Sarajeva (1992–1996) 176

Nemanja Stokrp

Rokenrol i antiratni pokret tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji 1991–1995. 194

---

4. Posledice

Ognjen Tomić

Ekonomske i demografske posledice ratova devedesetih: komparativna analiza primera Slovenije, Srbije i Bosne i Hercegovine 210

Danilo Kartalovic

Uloga veterana ratova devedesetih u pomirenju nacija u regionu – pogled 25 godina nakon ratova 228

Dea Cvetković

Miris kafe kao sredstvo sećanja i komunikacije sa publikom – nomadski memorijalni spomenik „Što te nema“ Aide Šehović 242

Dimitrije Matić

Istraživač – pripravnik u Institutu za noviju istoriju Srbije

Stipendista Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

Student doktorskih studija, Univerzitet u Beogradu,

Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju

dikamatic@gmail.com

Stari rat na početku novog – slika Drugog svetskog rata 1991. godine u Srbiji

Apstrakt

Cilj ovog rada je analiza tumačenja Drugog svetskog rata 1991. godine u Srbiji. Nasilni raspad Jugoslavije i jubileji u vezi sa obeležavanjem pola veka od početka Drugog svetskog rata na ovom prostoru bili su najznačajniji faktori zbog kojih je došlo do intenziviranja sećanja na svetski sukob iz četrdesetih godina XX veka. Glavni predmet ovog istraživanja su dominantni narativni okviri u štampi u Srbiji o Drugom svetskom ratu, najpre u kontekstu tumačenja kulminacije krize u Jugoslaviji i njenog ratnog raspada. Slike prošlosti koje su promovisali vodeći politički akteri tog perioda i širenje takvih predstava putem štampanih medija predstavljaju važan okvir za razumevanje kulture sećanja na ratove u Srbiji.

Ključne reči: politike sećanja, Drugi svetski rat u Jugoslaviji, raspad Jugoslavije, srpska štampa, rat i mediji.

Od sredine osamdesetih godina tenzije između jugoslovenskih naroda, republika i pokrajina počele su da se umnožavaju, što je krajem te decenije dovelo do ozbiljne krize zajedničke države. Na ideološkom planu, sa slabljenjem moći Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) urušavale su se i osnovne komponente zvaničnog narativa socijalističke Jugoslavije – „bratstvo i jedinstvo“ naroda i narodnosti, ideja socijalizma i revolucije. Ovi ideološki stubovi Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) su, prema zvaničnom tumačenju, korene vukli upravo iz zajedničke borbe u Drugom svetskom ratu koja je vođena protiv „okupatora i njihovih domaćih pomagača“. Reinterpretacijom Drugog svetskog rata, najpre u Srbiji i Hrvatskoj, i učvršćivanjem novih etnocentričnih pogleda na rat, urušavao se monopol Partije nad tumačenjem ratnih dešavanja, ali se istovremeno otvarao prostor i za nove politike koje su vodile „ispravljanju starih nepravdi“ iz rata i novom međunarodnom sukobljavanju.¹ Pored legitimnih naučnih zahteva za analizu do tada zabranjenih ili

¹ Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку* (Београд, Слио: 2013), 354-358.

neistraženih tema u vezi sa ratnim događajima, nova viđenja Drugog svetskog rata postala su i važno političko oruđe u sukobima novih nacionalnih elita u Jugoslaviji, a samim tim predstavljala su i neodvojiv deo ideološke pripreme rata koji je započeo 1991. godine.²

Nedovoljna rasprava o pitanjima odnosa istorije i sećanja u naučnim okvirima i na način na koji je to činjeno u ostalim evropskim sredinama posle pada Berlinskog zida, ostavila je prazan prostor za brojne političke manipulacije. Izostanak šire naučne debate o kanonizovanim istinama i traganjima za novim tumačenjima i poređenjima omogućio je prihvatanje i promociju stereotipa u političkom i javnom diskursu. Bilo da su nosili pozitivnu ili negativnu konotaciju, stereotipi su reflektovali neznanje i tendencioznost.³ Nakon krupnih prekretnica istorija se procenjuje i menja na svim planovima: od pojedinačnog do organizovanog sećanja u nauci i ideologiji. Što je akutnija ugroženost nacije ili države, to je jednostraniji i selektivniji način tumačenja prošlosti, i manji su izgledi da se celovitije uključe zbivanja i procesi koji bi doveli u nedoumicu takvu sliku prošlosti ili podstakli sumnju u ispravnost identiteta koji počiva na prošlosti.⁴ Upravo su krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina XX veka takva selektivna viđenja prošlosti dobila podršku vladajućih krugova u jugoslovenskim republikama, gde je nacionalizam polako preuzimao ideološki primat nad komunizmom, te su nove vlasti postale glavni nosioci novih politika sećanja. Te politike pamćenja su naročito važne nosiocima državne vlasti jer, kako je isticao Pol Konerton, slike i reprezentacije prošlosti često daju legitimitet postojećem društvenom poretku, dok naše viđenje sadašnjosti zavisi umnogome od poznavanja te iste prošlosti i naših predstava o njoj.⁵ Ovakvim politikama prema prošlosti državni akteri, ali i njima bliski intelektualci i umetnici, težili su najpre nacionalnoj homogenizaciji i izgradnji novog vida kolektivnog pamćenja.⁶

Kada je u pitanju Srbija, prekretnicu u odnosima političkog vrha sa intelektualnim i umetničkim krugovima koji su težili revidiranju dominantne paradigme o Drugom svetskom ratu svakako su označavali dolazak i učvršćivanje na vlasti Slobodana Miloševića 1987. i 1988. godine. Do tog perioda, državne vlasti oštro su reagovala na svaki pokušaj osporavanja zvaničnog narativa o ratu, naročito kada se radilo o preispitivanju uloge Josipa Broza Tita u ratnom i posleratnom razdoblju, karakteru četničkog pokreta Dragoljuba Draže Mihailovića, pitanju ustaškog genocida nad Srbima i srpsko-hrvatskim odnosima, svrsishodnosti partizanske borbe kada se imaju u vidu ogromni ljudski i materijalni gubici u ratu. Do druge polovine osamdesetih godina, izazovi dominantnom narativu dolazili su najčešće sa antikomunističkih i/ili nacionalističkih pozicija, dok su vlasti na to reagovala javnom, političkom i medijskom osudom a ponekad i zvaničnom zabranom „nepoželjnih“ književnih ili naučnih dela.⁷ Međutim, do preokreta dolazi po Miloševićevom preuzimanju vlasti i tokom „antibirokratske revolucije“, kada dolazi do približavanja njegovog Saveza komuni-

² Jelena Đureinović, *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia. Collaboration, Resistance and Retribution*. (New York: Routledge, 2020), 45.

³ Olga Manojlović Pintar, „Uvod: istorijska svest i kolektivni identiteti“, *Istorija i sećanje: studije istorijske svesti*, ur. Olga Manojlović Pintar (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006), 18.

⁴ Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002), 5, 13.

⁵ Paul Connerton, *How Societies Remember* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), 3.

⁶ Prema tumačenju Alaide Asman, *kulturno ili kolektivno pamćenje* se odnosi na materijalne reprezentacije u obliku tekstova, slika i spomenika, ali i na simboličke prakse u obliku svečanosti i rituala. Ovakvom pamćenju čvrstinu i istrajnost daju institucije (Alaide Asman, *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2011), 33). Ovo tumačenje dopunjuje Jan Asman, koji definiše *kulturno pamćenje* kao sećanje okrenuto fiksnim tačkama iz prošlosti i stvar je institucionalne mnemotehnike. On dalje ističe da je ova vrsta pamćenja osnova kolektivnog identiteta i da ono uvek ima specifične nosioce: zabavljače, pesnike, umetnike, pisce, učitelje, sveštena lica, naučnike i druge (Jan Asman, *Kultura pamćenja: pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama* (Beograd: Prosveta, 2011), 51-53).

⁷ Među ovim delima iz 80-ih godina svakako su se izdvajali *Novi prilozii za biografiju Josipa Broza Tita* Vladimira Dedijera, roman *Nož Vuka Draškovića*, trilogije Dobrice Ćosića *Vreme smrti* i *Vreme zla*. Sa druge strane, pesnik Gojko Đogo je zbog zbirke pesama *Vunena vremena* bio čak osuđen i na zatvorsku kaznu, dok je dvotomna monografija istoričara Veselina Đuretića *Saveznici i jugoslovenska ratna drama* bila zvanično zabranjena (Чалић, *Историја Југославије*, 355-357).

sta Srbije (SKS) i dela antikomunističke inteligencije. Ovaj novi savez podrazumevao je, kada je reč o odnosu prema Drugom svetskom ratu, da politički vrh neće odustati od javne privrženosti partizanskoj borbi i nasleđu Josipa Broza Tita,⁸ dok su aktivnosti i publikacije intelektualne opozicije postale tolerisane, objavljivane u velikim tiražima i medijski promovisane, naročito kada su u pitanju bili oni stavovi o pozitivnom vrednovanju četničkog pokreta i negativnom prikazivanju Narodnooslobodilačke borbe (NOB).⁹

Ovakav savez doneo je važnu promenu u zvaničnoj politici sećanja na Drugi svetski rat, a širenje takve nove slike omogućeno je postepenim preuzimanjem kontrole nad štampanim medijima i televizijom od strane vlasti. Do 1991. godine pod čvrstom kontrolom Miloševićeve Socijalističke partije Srbije (SPS), nastale transformacijom pređašnjeg SKS u okviru priprema za uvođenje više-partijskog sistema, već su Radio-televizija Beograd i najtiražniji štampani mediji u Srbiji – *Politika*, *Politika ekspres*, *Večernje novosti* i *NIN*. Kada je u pitanju štampa, te 1991. godine u Srbiji je izlazilo oko 300 novinskih publikacija. Osim listova u državnom vlasništvu ili pod kontrolom vlasti, raznolikost štampanih medija bila je velika – od stranačkih listova, nezavisne *Borbe*, antiratnih i antinacionalističkih *Republike* i *Vremena* – do nacionalističkih i monarhističkih *Pogleda* iz Kragujevca.¹⁰ Uprkos tome što su novine pod kontrolom SPS imale dominantnu ulogu u srpskom medijskom prostoru,¹¹ ovakva medijska raznovrsnost pružala je čitaocima uvid u različite perspektive u vezi sa najvažnijim društvenim i političkim problemima, kako sadašnjim tako i prošlim. Takvo stanje u medijima omogućilo je prenošenje različitih viđenja događaja i iz vremena Drugog svetskog rata (svakako uz nejednaku zastupljenost), a pojedine slike o ratu postajale su uočljivije u svakoj od ključnih faza raspada zajedničke države.

Maj – četnici na političkoj sceni

Mesec maj 1991. godine obeležili su burni događaji na političkoj sceni Srbije. Sukobi vlasti i opozicije, predlozi o preuređenju Jugoslavije, pitanje položaja srpskog naroda u drugim republikama, bile su političke teme od najvećeg značaja u beogradskoj javnosti. Rasplamsavanje sukoba 2. maja u Borovu Selu u istočnoj Slavoniji između hrvatskih policajaca, srpskih paravojsnih snaga i meštana, kao i mnoštvo godišnjica i jubileja u vezi sa Drugim svetskim ratom i njihovim ključnim akterima predstavljali su idealnu priliku za pravljenje poređenja između prošlosti i sadašnjosti. Izvlačenje „pouka“ iz prošlosti, sprečavanje ponavljanja tragičnih događaja od pre pola veka, preispitivanje uloga „pobednika“ i „poraženih“ u ratu i nasleđa njihovih politika predstavljali su neke od glavnih upotreba sećanja na Drugi svetski rat na društvenopolitičkoj sceni Srbije uoči raspada

⁸ Milošević je još 1986. godine, tumačeći razvoj političkih prilika, izjavio da je demokratija u Srbiji tako napredovala da "sve ideje imaju pravo građanstva – izuzev amnestije četništva i restauracije kapitalizma" („Революција ће бити права ако не застане пред тешкоћама“, *Политика*, 15.9.1986.). Dve godine kasnije je tokom govora na „Mitingu bratstva i jedinstva“ u Beogradu isticao da je Titova Jugoslavija stvorena u veličanstvenoj revoluciji“ (Jasna Dragović-Soso, *Saviours of the Nation: Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism* (Montreal: McGill-Queen's University Press, 2002), 212).

⁹ Dragović-Soso, *Saviours of the Nation*, 209-210.

¹⁰ Mark Thompson, *Proizvodnja rata: mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini* (Beograd: Medija centar, Free B92, 2000), 64.

¹¹ Tokom 1991. godine najpre putem donošenja Zakona o osnovama javnog informisanja i Zakona o radio-televiziji, zatim izmenama saveznog Krivičnog zakona kojim se dodatno sankcioniše "iznošenje lažnih vesti kojima se mogu uznemiriti građani ili ugroziti javni red i mir" i time što je Republika Srbija preuzela kontrolu nad elektronskim frekvencijama od saveznih vlasti (Thompson, *Proizvodnja rata*, 60-61).

Jugoslavije.¹² Na ovaj način prošlost je postala jedno od glavnih oruđa političke borbe između vlasti i opozicije, naročito tokom maja.

Miloševićeva partija baštinila je tradiciju partizana i NOB, doduše uz njeno etnifikovanje i redukovanje na borbu srpskog naroda protiv fašizma, dok su secesionističke političke stranke i pokreti drugih jugoslovenskih naroda posmatrani gotovo isključivo kao naslednici fašističkih snaga iz ratnog perioda. Sa druge strane, prve opozicione stranke koje su formirane većinom su četnički pokret Draže Mihailovića smatrale antifašističkim i demokratskim, a time i idealnim protivnikom i komunističkog i aktuelnog režima. Vodeće stranke koje su se u svom političkom delovanju oslanjale na četničke tradicije i simbole bile su Srpski pokret obnove Vuka Draškovića (SPO) i Srpska radikalna stranka (SRS) Vojislava Šešelja.¹³ U skladu sa ranijim zaokretom u politici sećanja, vlast u tom periodu nije sprečavala pročetnička okupljanja ovih stranaka, a vodeći mediji opširno su izveštavali sa njihovih skupova.

Prvi veći skup ovakvog tipa dogodio se četvrtog maja, na jedanaestu godišnjicu smrti jugoslovenskog predsednika i partizanskog vođe Josipa Broza Tita. Protest ispred „Kuće cveća“, mesta na kojem počiva, organizovale su SRS i njoj bliske stranke sa ciljem da Titove posmrtnne ostatke izmeste iz Beograda u njegov rodni Kumrovec. Beogradska štampa je opširno pisala o protestu, posebno insistirajući na prikazivanju najekstremnijih parola i delova govora, ali najčešće bez naročitih kritičkih osvrti i analiza. Dominantne slike na skupu činili su četnički simboli kod učesnika (šubara, kokarda) i pevanje četničkih pesama, potpuno izjednačavanje partizana i ustaša,¹⁴ zatim pozivi na stvaranje „velike Srbije“ radi osvećivanja srpskih žrtava ustaškog genocida iz Drugog svetskog rata, kao i onih iz nedavnog sukoba u Borovu Selu,¹⁵ ali su se mogli čuti i pozivi na rat „do istrebljenja“ Hrvata i Albanaca.¹⁶ Time su neke od glavnih ideja iznetih u *Homogenoj Srbiji* Stevana Moljevića, istaknutog člana Centralnog nacionalnog komiteta Ravnogorskog pokreta, pronašle svoj novi izraz u politici SRS – težnje za etnički čistom „Velikom Srbijom“ i neophodnost osвете za zločine Hrvata nad Srbima.¹⁷

Međutim, bilo je i onih koji su na drugačiji način posmatrali nasleđe Jugoslovenske vojske u otadžbini. Među njima je najvažnija svakako bila najjača opoziciona stranka – SPO. Njihovi odnosi sa Šešeljevom strankom bili su otvoreno neprijateljski, te su skupove na kojima je bila prisutna četnička ikonografija ove dve partije organizovale uvek odvojeno. Takav je bio slučaj i sa obeležavanjem pedeset godina od dolaska Draže Mihailovića na Ravnu goru, a povodom tog jubileja održani su trodnevni masovni skupovi – od 11. do 13. maja. Najviše prostora u štampi tom prilikom dobio je skup u organizaciji SRS, dok su *Večernje novosti*, osim samog teksta, preko cele stranice

¹² Prema tumačenju Cvetana Todorova, jedna od osnovnih funkcija upotrebe pamćenja jeste učvršćivanje kolektivnog identiteta određene grupe putem njene identifikacije sa akterima i događajima iz prošlosti. Na taj način je određena zajednica stalno u potrazi za "pozitivnim" primerima iz istorije sa kojima bi se mogla identifikovati, ugledati se i izvlačiti pouke iz njihovih delovanja, ali se može prepoznati i u žrtvi iz prošlosti i zaključiti da im ta prošlost dozvoljava (ili čak nameće) agresivan stav u sadašnjosti (Cvetan Todorov, „Upotrebe pamćenja“, *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, prir. Michal Sládeček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović (Beograd: Zavod za udžbenike, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2015), 186-186). Na primeru Srbije, ovakva upotreba prošlosti primetna je u odnosu prema četnicima i srpskim žrtvama u NDH.

¹³ Đureinović, *The Politics of Memory of the Second World War*, 53-56.

¹⁴ Šešelj je u svom govoru Josipa Broza Tita i Antu Pavelića, poglavnik NDH, nazvao "dvojicom najvećih sinova Hrvatske koji treba da počivaju u istom grobu" (P. Ранковић, P. Павловић, „Захтев за пресељење посмртних остатака Јосипа Броза у Кумровец“, *Политика*, 5.5.1991, стр. 18).

¹⁵ Na mitingu su se pojedini učesnici predstavljali kao „četnički dobrovoljci iz Borova“, te im se zbog toga posebno aplaudiralo („Говори уместо рушења“, *Вечерње новости*, 5.5.1991, стр. 8).

¹⁶ Mirko Jović, predsednik Srpske narodne obnove, tada je izjavio: „Žrtvovaćemo nekoliko miliona Srba, ali neće biti ni Šiptara ni Hrvata u ovoj državi (misli se na projektovanu Veliku Srbiju – prim. D.M)“ (M. Vasić, „Četnički miting – Pobornici i izdajnici“, *Vreme*, 20.5.1991, str. 13).

¹⁷ Đureinović, *The Politics of Memory of the Second World War*, 61.

prikazale i fotografije okupljenih učesnika i govornika.¹⁸ Ovom prilikom veza između sadašnjosti i prošlosti postala je nešto neposrednija. Predsednik SRS je na Ravnoj gori, navodno po nalogu Momčila Đujića (komandanta četničke Dinarske divizije u Drugom svetskom ratu, u tom trenutku u izgnanstvu u Sjedinjenim Američkim Državama), podelio nove vojne činove „četničkim dobrovoljcima“ iz Borova Sela.¹⁹ Izuzev nedavne, na ovom mitingu se posezalo i za daljom prošlošću, te su uoči i tokom okupljanja organizatori govorili kako je 1941. godine podignut „treći srpski ustanak pod rukovodstvom prvog gerilca tada porobljene Evrope – đenerala Draže“,²⁰ da je sada vreme za „četvrti srpski ustanak“, kao i to da je Ravnogorski pokret bio „najznačajniji antifašistički pokret otpora na Balkanu i u Evropi u Drugom svetskom ratu“.²¹

Sa druge strane, mediji su ređe (naročito oni bliski režimu) prenosili aktivnosti i govore lidera SPO. Razlog za to je jasan kad se ima u vidu da je SPS upravo Draškovića smatrao svojim najvećim političkim protivnikom.²² Kao i u slučaju radikala, i kod SPO su stranački i nacionalni program bili neraskidivo povezani sa razumevanjem četništva. Do kraja 1990. godine SPO je nastupao sa izrazito nacionalističkih pozicija, zahtevajući granice srpske države „svuda gde žive Srbi i gde ima srpskih grobova“, i to kao vid nadoknade za žrtve sa prostora Nezavisne Države Hrvatske (NDH), dok je početkom 1991. godine Draškovićeve stranka polako počela da se pomera ka političkom centru.²³ Međutim, javni nastupi Vuka Draškovića (iako manje medijski praćeni nego Šešeljevi) nisu pružali srpskom društvu bitno drugačiju sliku o ravnogorcima od one koju su nudili radikali. Iako je sam Drašković govorio da je Šešelj prorežimski „unajmljeni crveni vojvoda“ koji tobože u ime četničke tradicije prikazuje četnike kao nasilne koljače, odnosno onakve kakve ih je prikazivala samo „komunistička propaganda“, on se ipak držao ključnih tačaka iz kojih je izvlačio kontinuitet sa Ravnogorskim pokretom – ideje „Velike Srbije“ i viđenja komunizma kao izvora svih patnji srpskog naroda.²⁴ Ono što ga je razlikovalo od SRS i sličnih stranaka bilo je odsustvo težnje za kolektivnim kažnjavanjem Hrvata i drugih naroda za zločine nad Srbima u Drugom svetskom ratu, ali ideju rata kao rešenja za izlazak iz krize nije odbacivao čak ni tokom svojih govora na antiratnim skupovima.²⁵

¹⁸ „Равногорци“, *Вечерње новости*, 13.5.1991, стр. 23.

¹⁹ G. Katić, „Šešelj delio činove“, *Borba*, 13.5.1991, str. 5.

²⁰ *Isto*.

²¹ Милослав Самарџић, „13. мај 1941 – 13. мај 1991: Пола века Трећег српског устанка“, *Погледи*, 3.5.1991, стр. 53-56; *Погледи* su ubedljivo prednjačili po pročetničkoj i agresivnoj ratnoj retorici, uz neizbežnu demonizaciju komunizma i nesrpskih naroda. U ovom članku glavni i odgovorni urednik časopisa izneo je i brojne druge netačne tvrdnje i podatke bez adekvatnog konteksta – da su do dolaska Crvene armije 1944. godine četnici ubili više Nemaca nego partizani, da su partizanske ratne vođe „oficiri-amateri“ a četničke „visoko školovani kadar“, da je Mihailovića „kao nespornog vođu priznavalo 90 posto Srba“ i brojne druge.

²² Upravo se režim radi demonizovanja SPO služio analogijama vezanim za Drugi svetski rat. Opisujući demonstracije od 9. marta 1991. godine provladini mediji su Draškovićeve pristalice nazivale „četničkim hordama iz SPO“ (Thompson, *Proizvodnja rata*, 72).

²³ Dubravka Stojanović, „Traumatični krug srpske opozicije“, *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, priredio Nebojša Popov (Beograd: Republika, 1996), 521-522.

²⁴ Tom prilikom izjavio je da su četnici pre pola veka kao svoje ciljeve postavili proterivanje okupatora, zaštitu Srba od hrvatskog genocida, sjedinjavanje srpskih zemalja i krajina i očuvanje Jugoslavije ukoliko to žele Hrvati i Slovenci. U nastavku je naveo da iste ciljeve sada ima i SPO, dok je ulogu okupatora sada ima „tuđa ideologija koja već četiri i po decenije u lancima drži Srbiju“ (C. Ристић, „Величање четничког вође“, *Политика*, 14.5.1991, стр. 18). Istog meseca u intervjuu za *NIN* Drašković je dodao da su Srbi u ratu stradali i od ustaša i od partizana i danas partizanske zastave „provociraju gotovo isto kao i one sa šahovnicom“ (Александар Тијанић, „Србија и српска војска“, *НИН*, 17.5.1991, стр 20).

²⁵ U pitanju je Povorka mira, antiratni skup većeg dela opozicije, održana u Beogradu na Dan pobeде nad fašizmom (9. maja). U isto vreme je taj skup bio i neka vrsta protivteže istovremenoj povorci koju je organizovala vlast. Na tom skupu Drašković je pozivao „da mir pobedi rat, a pamet ludilo. Da proleće 1991. ne postane proleće 1941.“, ali je istovremeno govorio o potrebi formiranja srpske vojske i da „moramo biti pripralni za rat, ako mirno i pravično rešenje za koje se zalažemo ne pretegne“ („Да мир победи рат“, *Вечерње новости*, 10.5.1991, стр 10).

Tog meseca je u medijima preovladavala upravo ona slika o događajima iz Drugog svetskog rata koju su isticale opozicione stranke (SRS, SPO). Iako je imala kontrolu nad većim delom štampe, vlast se u toj sferi nije previše trudila da im parira, te su stavovi SPS o Drugom svetskom ratu bili značajno manje zastupljeni, i to po pravilu u provladinim glasilima. Jedna od retkih prilika kada se mogao čuti stav vladajuće partije bila je svečana povorka u Beogradu na Dan pobeđe nad fašizmom 9. maja, zajednički organizovana od strane gradske vlasti i Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Srbije (SUBNORS). Tada se gradonačelnik Beograda Milorad Unković okupljenima obratio rečima: „Nepobitna istorijska istina da je 9. maja 1945. u stroju pobjednika nad fašizmom bila NOV [Narodnooslobodilačka vojska], a ne formacija ustaša, četnika, balista, belogardejaca (...) Građani Srbije uvek su bili na frontu demokratije, slobode, mira, ljudskih prava i progressa.“²⁶ Ovaj govor savršeno se uklopio u već pominjanu matricu po kojoj je SPS koristio prošlost u političkim obračunima – svođenjem Narodnooslobodilačke borbe na Srbiju i srpski narod, posmatranjem unutrašnjih (opozicija) i spoljnih (druge republike) protivnika kao naslednika nekadašnjih ratnih formacija koje sada deluju udruženo (korišćenjem jednine umesto množine – „formacija“ umesto „formacije“).

U ovakvoj političkoj i medijskoj konstelaciji najmanje je bilo mesta za kritičke tekstove i primere istraživačkog novinarstva. Preispitivanje istorije i nasleđa Drugog svetskog rata i njegovih aktera, korišćenje zapaljivog rečnika i pretnje da „ponovo dolazi četrdeset prva“, posledice ideološke promene u Srbiji i drugim jugoslovenskim republikama i njihovo upoređivanje bili su od značaja za mali broj medija, najčešće onih nezavisnih poput *Borbe*, *Vremena* i *Republike*. U tom duhu *Borba* je prenosila istraživanja javnog mnjenja o tome kakvo je mišljenje Beograđana o političkoj zaostavštini Josipa Broza i da li se slažu s tim da treba da počiva u „Kući cveća“,²⁷ dok su *Republika*²⁸ i *Vreme*²⁹ pisali o opasnostima i posledicama rasplamsavanja ratne retorike.

Jun/jul – raspad Jugoslavije, ko je kriv za to i od kada

Dva važna događaja obeležila su kraj juna i početak jula 1991. godine, a posmatrani zajedno pružili su odličnu priliku za ponovno pravljenje paralela između prošlosti i sadašnjosti. To su proglašenje državne nezavisnosti Slovenije i Hrvatske (25. jun) i obeležavanje pedesete godišnjice od početka partizanskog ustanka 1941. godine (Dan borca 4. jula i Dan ustanka 7. jula).³⁰ Zvanični početak raspada zemlje, kao i obeležavanje državnog praznika koji je do tada simbolizovao otpočinjanje zajedničke borbe jugoslovenskih naroda i narodnosti protiv okupatora, doprineli su tome da se u Srbiji intenzivira rasprava na temu šta je srpski narod imao od zajedničke države, da li je za jugoslovensku ideju bilo vredno boriti se i ginuti u ratu, ili je Jugoslavija od samog nastanka bila osuđena na propast i krvavi raspad.

²⁶ E. B. P., „Спречимо крвопролиће“, *Вечерње новости*, 10.5.1991, стр 10.

²⁷ „Ni zlato ni blato“, „Oduševljenje se seli u sumnju“ *Borba – Nedeljni dodatak*, 4.5-5.5.1991, str II-III.

²⁸ Posebno je značajna naslovna strana *Republike* od 16. maja. Tu se nalazio veliki naslov „Bolje pakt nego rat“ uz portrete Miloševića, Tuđmana i skicu četnika koji se vraća kući sa putnom torbom. U uglu je tekst: „Pre pedeset godina Beogradom (i ne samo u njemu) je odjekivao patriotski poklič 'Bolje rat nego pakt' ... Danas, evropom ne plamti rat. Zagovornici nasilnog prekrivanja državnih granica i nasilnog rešavanja sukoba potiču sa ovog tla. Oni su među nama, izmešanima, unutar Jugoslavije. I tek što smo dobili šansu da zakoračimo ka modernom svetu, ljudskim pravima i demokratiji, oni nas guraju u novi rat ... Patriotski poklič danas jeste samo – 'Bolje pakt nego rat' ... Učinimo korak ka miru i demokratiji zalaganjem za slobodne savezne izbore!“.

²⁹ Dragan Todorović „Četvrti srpski ustanak“, M. Vasić „Četnički miting – Pobornici i izdajnici“, *Vreme*, 20.5.1991. str 12-14.

³⁰ U vreme postojanja SFRJ se na svake godine na saveznom nivou obeležavao Dan borca, odnosno dan kada je Politbiro Komunističke partije Jugoslavije (4. jula 1941. godine) doneo odluku o otpočinjanju ustanka protiv okupatora. U Srbiji je istovremeno proslavljan 7. jul (Dan ustanka), datum kada je Žikica Jovanović Španac iz Rađevačke partizanske čete u Beloj Crkvi kod Valjeva u oružanom okršaju ubio dvojicu pripadnika žandarmerije kolaboracionističke Komesarske uprave Milana Aćimovića. Prema zvaničnom tumačenju partije, ovim događajem je započeta Narodnooslobodilačka borba 1941. godine.

Za srpski državni vrh, kao i za političke elite drugih jugoslovenskih republika, u to vreme više nije bilo nikakve dileme – opstanak Jugoslavije je nemoguć. Sredinom 1991. godine su sve aktivnosti za poništenje Jugoslavije i otpočinjanje rata već bile završene: definisani su nacionalni ciljevi, homogenizovani su narodi oko svojih vođa, formulisani su nacionalni programi od kojih nijedan nije „video“ Jugoslaviju, a nacionalna identifikacija pronalazila je tačke prepoznavanja isključivo u predjugoslovenskoj prošlosti, uz rušenje ili marginalizovanje onih koji su simbolizovali zajedničku borbu.³¹

Za razliku od maja, ovde je vlast od opozicije preuzela primat u vezi sa tumačenjem prošlosti. Ovom prilikom vladajući krugovi iskoristili su jubilej Dana borca i Dana ustanka da istaknu kako su upravo oni autentični nastavljači NOB i antifašističkih tradicija, nasuprot slovenačkim i hrvatskim separatistima koji, po ovom tumačenju, korene vuku iz poraženih snaga u Drugom svetskom ratu. Time je ciklično viđenje istorijskih procesa od strane vlasti došlo do punog izražaja, čime se praktično tvrdilo da se istorija nastavlja tačno onde gde je stala pre pola veka. U tom kontekstu, predsednik Skupštine Srbije Aleksandar Bakočević, prilikom dodele sedmojulskih nagrada, isticao je kako „s ponosom obeležavamo pola veka od pobede nad fašizmom“, dok se „na tlu Jugoslavije rađaju nacionalističko-šovinističke države zasnovane na (...) fašistoidnim idejama“.³² Slična viđenja imao je i potpredsednik Saveznog izvršnog veća (SIV) Aleksandar Mitrović, ali je njegovo pozivanje na prošlost bilo daleko eksplicitnije. Njegov intervju dat agenciji „Tanjug“ prenele su *Večernje novosti* sa upečatljivim naslovom – „Repriza 1941“.³³ Tu je Mitrović naveo da je raspad Jugoslavije 1941. godine takođe počeo „izdajom“, a kao glavnog krivca za novi raspad zemlje imenovao je Milana Kučana, predsednika Predsedništva Slovenije. U intervjuu je optuživao Kučana da je nezahvalan što je Srbija na svojoj teritoriji u Drugom svetskom ratu prihvatila njegovu porodicu i njega kao izbeglice, uz zaključak: „Srbija ga je odgajila kao izdajnika Jugoslavije“.³⁴ Gotovo istovetan okvir za razumevanje sadašnjosti putem pravljenja paralelizama sa prošlošću može se pronaći i u govorima članka SUBNOR Jugoslavije. U to vreme bliskost saveznog SUBNOR sa vlastima Srbije ogledala se u organizovanju svečanih tribina povodom Dana borca i Dana ustanka, a privrženost dominantnom narativu najočiglednija je u poruci vrha boračke organizacije upućenoj slovenačkim borcima prilikom njihovog istupanja iz SUBNOR.³⁵

Redukovanje složenosti istorijskih procesa koji su doveli do nestanka Jugoslavije, i potreba za imenovanjem konkretnog krivca (po pravilu nesrpskog) i preciznog istorijskog trenutka koji je označavao definitivni kraj zajedničke države, bili su osnovni elementi dominantnog političkog i medijskog diskursa u Srbiji u ovom periodu. *Večernje novosti* tada su predvodile svojevrsan „lov“ na krivce za raspad zemlje i traženje u prošlosti tog istorijskog momenta od kada više Jugoslavija nije bila moguća. Jedan kolumnista ovih dnevnih novina tvrdio je da je Jugoslavija od samog nastanka bila osuđena na propast, i to najviše zbog Hrvata i Slovenaca.³⁶ Drugom prilikom, izveštavajući sa

³¹ Olivera Milosavljević, „Jugoslavija kao zabluda“, *Srpska strana rata*, priredio: Nebojša Popov, 86-88.

³² M. T., „Судбина Србије везана је за науку“, *Борба*, 6.7-7.7.1991, стр. 7.

³³ „Repriza 1941.“, *Вечерње новости*, 8.7.1991, стр. 3; Intervju je zauzimaо centralno mesto ovog izdanja, a sam tekst pokrивao je oko tri petine stranice.

³⁴ *Isto*.

³⁵ Sa svečane sednice SUBNOR-a Jugoslavije povodom predstojećeg praznika poručeno je: „Pedeset godina posle istorijskih zbivanja 1941. godine, Jugoslavija, njeni narodi, narodnosti i građani opet su na sudbonosnom raskršću. Aveti prošlosti nadvile su se nad našu sadašnjost, preteći novim apokaliptima ... što je posebno izraženo u odlukama Sabora Hrvatske i Skupštine Slovenije, koje su dovele do oružanih napada JNA koja je štitila granice Jugoslavije“ („Борци Словеније ЈНА називају агресором“, *Политика*, 4.7.1991, стр. 12).

³⁶ Prema ovom tumačenju, rasulu Jugoslavije „najviše su doprineli njeni tvorci 1918, 1941. do 1945. i u periodu 1971-1974. Za Hrvate i Slovence, naime, zajednička država je uvek bila 'brak iz računa' i on se kad-tad morao raspasti“ (Слободан Вучетић, „Наручени рат“, *Вечерње новости*, 5.7.1991, стр. 2).

jednog skupa posvećenog Drugom svetskom ratu,³⁷ najviše pažnje posvećeno je upravo izlaganjima pisca Dobrice Ćosića i filozofa Ljubomira Tadića. Ćosić je takođe ideju jugoslovenstva proglašavao „kolektivnim iluzijama i istorijskim zabludama“ zbog kojih je srpski narod u balkanskim i svetskim ratovima „nepotrebno žrtvovao tri miliona ljudskih života“, dok se Tadić na to nadovezivaо ukazujući da je upravo Tito Ustavom iz 1974. godine „institucionalizovao to stanje građanskog rata (...) i došlo se do kraja koji logično sledi“.³⁸ Izborom da se od svih govornika na skupu istaknu upravo izlaganja Ćosića i Tadića (koja čine oko dve trećine celokupnog teksta), *Večernje novosti* su čitaocima prenosile upravo najvažnije karakteristike dominantnog narativa o uzrocima rata.

Nešto drugačiju sliku nastojali su da kreiraju kragujevački *Pogledi* i njihov glavni i odgovorni urednik Miloslav Samardžić. Nastupajući sa pozicija ekstremnog nacionalizma kao žestoki protivnik Miloševićeve politike, razumevanje povezanosti trenutnog i nekadašnjeg rata u *Pogledima* nije se u potpunosti razlikovalo od diskursa vlasti. Jugoslovenska ideja kao zabluda zbog koje su Srbi nepotrebno ginuli i gotovo isključiva krivica „nezahvalnih“ Hrvata i Slovenaca za raspad SFRJ bile su teze koje su ovim dvema stranama bile zajedničke.³⁹ Ono u čemu su se razlikovali najpre su bile neke od ekstremnih ideja u *Pogledima*, poput one da se u novom ratu Hrvati moraju kolektivno kazniti za sve zločine koje su počinili četrdesetih godina i sada.⁴⁰ Međutim, ključna linija podele bilo je shvatanje o tome da li je u Drugom svetskom ratu kod Srba vođen građanski ili oslobodilački rat, i da li bi u trenutnim okolnostima trebalo slaviti početak tog rata 4. i 7. jula. Svakako da ovaj list nije bio jedini koji je zastupao mišljenje da je početkom jula 1941. godine među Srbima započet upravo građanski rat, ali u vreme pedesete godišnjice sukoba u Beloj Crkvi *Pogledi* su bili najuporniji branioci tog stava. Napori ovog lista u dokazivanju da su partizani započeli građanski umesto oslobodilačkog rata bili su samo deo šireg procesa osporavanja nasleđa NOB i dotadašnjih dominantnih narativa o ratu.⁴¹ To je takođe bio i deo širih nastojanja da se naprave istorijske paralele i dokaže kako su upravo komunisti jedan od najvećih krivaca za izazivanje rata, kako onog iz 1941. godine tako i ovog koji je izbio pedeset godina kasnije.

U tom kontekstu imali smo u Srbiji 1991. godine dve potpuno oprečne slike o 7. julu. Dok je Milošević povodom Dana borca polagao venac na Spomenik neznanom junaku na Avali,⁴² *Pogledi* su isticali da se radi upravo o „danu žalosti“ i „početku tragičnog međusrpskog građanskog rata“ kada je „u Beloj Crkvi jedan probisvet, nažalost Srbin, mučki ubio dva čestita Srbina, oskrnavivši uz sve ostalo i Dan Svetog Jovana“.⁴³ Međutim, uoči samog jubileja otišlo se i korak dalje. Ubrzo

³⁷ Ovaj međunarodni skup pod nazivom “Jugoslavija u II svetskom ratu” održan je u Beogradu 1. i 2. jula. Na njemu su učestvovali vodeći naučnici (istoričari, sociolozi, filozofi) i učesnici rata iz Jugoslavije tako i iz inostranstva.

³⁸ С. Стојановић, „До распада три месеца“, *Вечерње новости*, 5.7.1991, стр. 28.

³⁹ U tom duhu *Pogledi* su dali prostora jednom istoričaru da na pune četiri strane iznese čak 40 „dokaza“ o tome zbog čega Jugoslavija najpre nije ni trebalo da postoji i na koje sve načine je ideja Jugoslavije korišćena od strane Hrvata, Slovenaca i stranaca kako bi se naškodilo Srbima (Др Марко Павловић, „Југославија је туђа реч“, *Погледи*, 12.7.1991, стр. 46-49).

⁴⁰ Самарџић је позивао на „кажњавање читаве нације (хрватске – прим. Д. М.), за почињене злочине и потом спровођење процеса дефашизације“ (Милослав Самарџић, „Хитлер је ваш!“, *Погледи*, 28.6.1991, стр. 5).

⁴¹ Jelena Đureinović, “Reinterpretation of 7 July: From the Day When the First Insurgent Rifle Fired to the Day of the Outbreak of the Civil War”, *Tokovi istorije* 3/2017, 60.

⁴² М. Т., „Цвеће на гробу Незнаног јунака“, *Борба*, 6.7.-7.7.1991, стр. 7; Tom prilikom Milošević je poručio: „Povodom 50. godišnjice narodnog ustanka u borbi protiv okupatora, Srbija odaje poštu svima koji su pali za njenu slobodu i slobodu srpskog naroda“ (podvukao D. M). Ova zvanična poruka sasvim se pokapa sa vladajućim narativom o ratu – držati se tradicija partizanske borbe, ali ih svesti samo na Srbe i Srbiju.

⁴³ Милослав Самарџић, „Дан устанка и Дан жалости – 13. мај и 7. јул“, *Погледи*, 14.6.1991, стр 2; U ukazivanju na neprikladnost slavljenja dana kada je „Srbin pucao na Srbina“ *Pogledima* su se priključile i *Večernje novosti* jednim tekstom u broju izašlom 5. jula (Мило Глигоријевић, „Прослава грађанског рата, *Вечерње новости*, 5.7.1991, стр. 41).

je objavljen intervju sa Božicom Ivanović, suprugom Bogdana Lončara, jednog od ubijenih žandarma u sukobu u Beloj Crkvi. Članak sadrži uglavnom njenu ispovest o tome kako su njihov sin i ona živeli i iskusili diskriminaciju za vreme SFRJ zbog toga što su bili najbliži srodnici Lončara, ali sam naslov i komentari novinarku u tekstu otkrivaju i druge motive za objavljivanje intervjua. Članak je objavljen baš u vidovdanskom broju i nosio je upečatljiv naslov – „Nije bilo ustanka“, dok se u poslednjem pasusu teksta jasno konstatuje: „Ove godine će se obeležiti pedeset godina od sramnog događaja koji je upisan u Titovoj istoriji kao heroizam. Treba razjasniti – šta još Žikica Jovanović Španac traži u udžbenicima istorije.“⁴⁴ Ovakvim formulacijama u tekstu postalo je očigledno da je ideologija odnela prevagu u odnosu na potrebu saznavanja istine o 7. julu, te se ovaj članak dobro uklapa u nastojanje *Pogleda* da po svaku cenu dokažu svoju tezu o građanskom ratu – putem označavanja Žikice Jovanovića kao „probisveta“ koji je zbog zaslepljenosti komunizmom oskrnavio verski praznik ubistvom sunarodnika, i prikazivanjem ubijenog žandarma isključivo u ulozi žrtve.

Kao i tokom maja, kritičke ocene i osvrti na nasleđe Drugog svetskog rata, uz analizu sadašnje (zlo)upotrebe tog nasleđa, činili su ubedljivu manjinu u srpskom društvenom i medijskom prostoru. Važan izuzetak bili su *Republika*⁴⁵ i *Borba*⁴⁶, te su se u tamošnjim člancima mogli naći preispitavanje značaja događaja u Beloj Crkvi 1941. godine, istraživanje na koji način se taj praznik proslavljao prethodnih decenija i sada, koje vrednosti i simbole je nosio i kako se oni danas percipiraju u Srbiji, pogotovo u svetlu burnog raspada države za čije oslobođenje i obnovu su se borili ti isti ustanici iz vremena Drugog svetskog rata.

Novembar/decembar – pitanje vojske

Poslednja dva meseca 1991. godine predstavljala su period u kojem su vojna pitanja i uloga armije na društvenopolitičkoj sceni bili jedna od najvažnijih tema u srpskoj javnosti. Tada je rat na prostoru Hrvatske bio u punom jeku, a najznačajniji događaj je svakako bilo zauzimanje Vukovara od strane Jugoslovenske narodne armije (JNA) 18. novembra. Nakon toga je sledilo obeležavanje dva za vojsku izuzetno važna praznika – Dana republike 29. novembra i Dana JNA 22. decembra.⁴⁷ Ovo je omogućilo postavljanje pitanja kakva je uloga vojske pedeset godina nakon njenog formiranja, koje je vrednosti zadržala ili promenila za to vreme i za kakvu državu se sada bori, pogotovo u odnosu na zemlju koju se trudila da stvori u vreme Drugog svetskog rata. Možda i najvažnije pitanje od svih bilo je – ko su joj glavni neprijatelji? Da li naslednici onih suparnika iz četrdesetih godina ili neke nove snage?

Krah partijskog socijalizma, praćen detabuizacijom revolucije, Partije i Tita, ugrozio je ideološke temelje armijske egzistencije. Revitalizacija nacionalističkih ideja i pokreta ubrzano je narušavala status, ugled i politički uticaj Armije, a načet je i unutararmijski multinacionalni sklad.⁴⁸ Po raspadu SKJ i dolaska na vlast međusobno zavađenih republičkih elita, izgledalo je da je JNA ostala jedini

⁴⁴ Ливица Лазих, „Није било устанка“, *Погледи*, 28.6.1991, стр 56-57.

⁴⁵ Umesto nekadašnjeg 'sorealizma' koji je istoriju redukovao na sedam ofanziva i obnovu i izgradnju, dabome, pod rukovodstvom komunista, nadolazi 'nadrealizam' ili 'ravnogorska književnost' s novim redukcijama istorije na podvige – četnika. Prilikom nedavnih izbora u Srbiji, vladajuća partija plašila je birače da će, ako baš njoj uskrate lojalnost, pobediti četnici, a protagonisti neočetništva, opet, pozivaju u 'sveti rat' protiv 'komunističke vlasti' (Nebojša Popov, „Sadašnjost kao traumatična prošlost“, *Republika*, 1.7.1991, str. 16).

⁴⁶ Ц. М. Р, „Јулски заборав“, *Борба*, 5.7.1991, стр. 8.

⁴⁷ Dan republike obeležavao se u čast II zasedanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) u Jajcu 29.11.1943. godine, kada su donete neke od ključnih odluka o budućem ustrojstvu socijalističke Jugoslavije. Dan JNA se obeležavao kao godišnjica formiranja Prve proleterske brigade u Rudom 1941. godine. Oba praznika zvanično su se proslavljala na teritoriji Srbije 1991. godine.

⁴⁸ Miroslav Hadžić, „Armijaska upotreba trauma“, *Srpska strana rata*, prir. Nebojša Popov, 568.

čuvar jedinstva socijalističke Jugoslavije. Međutim, rigidni ideološki pogledi o komunističkoj Jugoslaviji kao jedinog mogućoj, kao i suprotstavljanje društvenopolitičkim promenama i insistiranje na aktivnom učešću vojske u političkom životu SFRJ, bili su stavovi duboko ukorenjeni u vrhu JNA. Stoga je već od prve polovine 1991. godine vojni vrh na osnovu ideološke i interesne bliskosti svoj glavni oslonac na političkoj sceni, umesto ranijeg SKJ, pronašao upravo u Miloševiću.⁴⁹

Ova veza postala je najočiglednija u vreme borbi za Vukovar u novembru. Beogradski mediji pod kontrolom Miloševića, kao i antirežimska štampa s krajnje desnice, izveštavali su isključivo afirmativno o napredovanju JNA u istočnoj Slavoniji, i sa neskrivenim oduševljenjem.⁵⁰ Pored slavljenja uspeha vojske, važno je bilo i potpuno dehumanizovati neprijatelja. Borbe za Vukovar poslužile su kao savršen povod i srpskoj i hrvatskoj strani da putem analogija u vezi sa Drugim svetskim ratom demonizuju suparničku vojsku, ali i narod u celini. U toj situaciji bavljenje *Drugim* imalo je cilj da „objasni“ situaciju, vivisekcijom mentaliteta neprijatelja, kako bi bilo jasno sa čim se *Mi* suočavamo, šta možemo da preduzmemo, ali i da bismo putem objašnjavanja *Drugog* otkrili i neke važne „istorijske istine“ o *Nama* koje su potvrđene u prošlosti i koje time prirodno opravdavaju trenutni rat.⁵¹ Na primeru vodećih hrvatskih medija „komunisti“ i „fašisti“ su se stapali u jedno lice neprijatelja, što je primetno u korišćenju takvih formulacija kao što su „srbokomunistički okupatori“, „fašistička armija i njeni četnički pomagači“ i „velikosrbujuća komunistička soldateska“, dok su u slučaju Srbije glavni neprijatelji bile „ustaše“.⁵²

Time se otvara priča o drugoj po zastupljenosti slici u vreme osvajanja Vukovara u srpskim medijima – slici o ustašama. U tom kontekstu prednjačili su *Večernje novosti* i *Pogledi*. U člancima, često sa izrazito emotivnim nabojem, do detalja su opisivani najsvirepiji zločini nad Srbima koje su „ustaše“ počinile u „onom“ i „ovom“ ratu, a tekst su po pravilu pratile uznemirujuće fotografije mesta zločina kao i one koje prikazuju vidno potresene članove porodica žrtava.⁵³ Isključivim označavanjem neprijatelja kao „ustaša“ i intenziviranjem ovakve retorike uoči i neposredno nakon ulaska JNA u Vukovar, stvarao se narativni okvir u kojem je postalo opravdano koristiti sva raspoloživa sredstva za neutralizovanje takvog protivnika. I u hrvatskoj i u srpskoj štampi, borba za Vukovar predstavljala je kulminaciju pogrdne retorike protiv suprotne strane, sa mnoštvom metafora koje su predstavljale drugu etničku grupu kao zlu po prirodi.⁵⁴

Slika vojske, njenih bivših i sadašnjih neprijatelja, kao i taktike i definisanja ratnih ciljeva ponovo su bili u žiži interesovanja javnosti uoči Dana JNA, kada je obeležavana upravo jubilarna pedeseta godišnjica osnivanja Prve proleterske brigade. U čestitki povodom praznika i prilikom dodele Nagrade „22. decembar“, načelnik generalštaba JNA Blagoje Adžić i potpredsednik Predsedništva

⁴⁹ *Isto*, 569-573. Među pripadnicima vojnog vrha Hadžić posebno izdvaja saveznog sekretara za narodnu odbranu generala Veljka Kadjevića i načelnika generalštaba JNA generala Blagoja Adžića.

⁵⁰ U ovom pogledu ponovo su prednjačile *Večernje novosti* sa naslovnim stranama 18. („Вуковар под контролом војске – на ратиштима у Хрватској усташе јуче претрпеле тешке поразе“) i 19. новембра („Вуковар ослобођен“).

⁵¹ Jelena Vasiljević, „Prošlost i razumevanje rata: Uloga kulture sećanja u oblikovanju naracija srpske i hrvatske štampe o ratu u Hrvatskoj“, *Intima javnosti: okviri predstavljanja, narativni obrasci, strategije i stereotipi konstruisanja Drugosti u upečatljivim događajima tokom razgradnje bivše Jugoslavije: štampa, TV, film*, ur. Gordana Đerić (Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Fabrika knjiga, 2008), 360-361.

⁵² *Isto*, 359-360.

⁵³ „Офанзива усташа у Лици“, „Скршен отпор усташа“, „Разбијене усташе“, *Вечерње новости*, 18.11.1991; „Пад усташке тврђаве“, „Хуманост само маска“, *Вечерње новости*, 19.11.1991; „Шаховница подмеће злочине“, *Вечерње новости*, 20.11.1991; „Деца закланог народа – Башта, пепео“, „У лову на усташе“, *Погледи*, 29.11.1991; Сео број *Погледа* од 29. новембра, изашлом управо на Дан републике, био је у знаку приказивања некадашњих и садашњих хрватских злочина над Србима, а посебан простор у том броју заузимао је интервју Мирка Јовића, где је савогорник експлицитно изражавао разумевање за идеју „коначне освете“ над Хрватима због Јасеновца (Александар И. Поповић, „Освећени Јасеновац“, стр. 34-35).

⁵⁴ Ivana Đurić, Vladimir Zorić, „Isključivanje 'Drugih', priprema rata: Upporedna analiza hrvatskog i srpskog štampanog diskursa tokom sukoba u Hrvatskoj“, *Intima javnosti*, ur. Gordana Đerić, 155.

SFRJ Branko Kostić zahvalili su se vojnicima na borbi protiv „fašističke nemani“ i založili se za to da se u vojsci koriguju određena „opredeljenja prouzrokovana dugogodišnjim zabludama“. ⁵⁵ Dok su vlasti i dalje videle „hrvatski fašizam“ i „ustaštvo“ kao primarne izazivače kako Drugog svetskog rata tako i Rata u Hrvatskoj 1991. godine, ⁵⁶ neka drugačija tumačenja događaja mogla su se naći gotovo isključivo u nezavisnim glasilima. Po izbijanju ratnih sukoba u ideologiji Vuka Draškovića počinju da jačaju antiratni stavovi, te je u tom duhu u autorskom tekstu u *Borbi* krajem novembra izražavao žal zbog srpskih i hrvatskih žrtava i za razaranje Vukovara optuživao podjednako Miloševića i Tuđmana, dok je kao glavne saveznike srpskog predsednika u toj politici video „srpske fašiste (...) pomračenih umova koji bulazne o nekakvoj granici Karlovac–Karlobag–Ogulin–Virovitica“. ⁵⁷ Sa druge strane, sa nešto drugačije koncipiranih antiratnih pozicija nastupao je „Centar za antiratnu akciju“ u svojoj poruci Armiji povodom pedesetog rođendana. Tu se tvrdilo upravo suprotno od onoga što je karakterisalo dominantni narativ – da nikakve sličnosti između 1941. i 1991. ne postoje, da nema inostranog nacifašističkog okupatora, da Jugoslaviju u tom trenutku ruše upravo nacionalistički režimi u njenim republikama, među koje tu ubrajaju i vrh Armije koji nastupa u savezu sa srpskim nacionalizmom, što je, po tumačenju „Centra“, direktno kompromitovalo njenu antifašističku tradiciju koju je imala u prethodnim decenijama. ⁵⁸

Krajem 1991. godine već je bilo sasvim jasno da nikakva dalja mogućnost opstanka Jugoslavije više ne postoji. Rasplamsavanje rata u Hrvatskoj, pojava prvih masovnih zločina, prevlast ekstremne ratne retorike sa ciljem potpune dehumanizacije neprijateljske vojske i naroda u srpskim i hrvatskim medijima, savez između vrha JNA i režima SPS, kao i neizvesnost budućih društveno-političkih prilika u Bosni i Hercegovini, bila su najznačajnija obeležja tog perioda. Pravljenje paralela sa prošlošću, naročito u vezi sa Drugim svetskim ratom, bila je sveprisutna pojava, za čime se posezalo najčešće radi objašnjavanja kako je moglo doći do takvog krvavog raspada Jugoslavije. Kada je dolazilo do takvih pozivanja na ranije događaje, bez obzira na motive aktera koji su te slike stvarali i prenosili, surova stvarnost dovodila je do toga da sećanje na zajedničku jugoslovensku prošlost bude posmatrano kroz negativnu prizmu – uz žaljenje, nostalgiju ili osećanje izneverenih očekivanja. Na takav način posmatran je i praznik Dan republike. ⁵⁹ Izbijanje rata u punom jeku u drugoj polovini 1991. godine između jugoslovenskih republika i naroda označilo je definitivni slom nasleđa o „bratstvu i jedinstvu“, čiji su se počeci direktno povezivali sa zajedničkom borbom u Drugom svetskom ratu.

⁵⁵ S. Milivojević, „Perestrojka u maršu“, *Borba* 21.12-22.12.1991, str. 6; „Одбрана од фашизма“, *Вечерње новости*, 21.12.1991, стр. 5.

⁵⁶ Pored njih, ponekad su se kod pristalica prorežimskog diskursa kao jednako odgovorni za rat imenovali i komunisti, i to samo oni iz Titovog vremena. Takav je slučaj bio u autorskom tekstu glavnog i odgovornog urednika *Н/Н*-a Mila Gligorijevića: „I oni (komunisti iz Titovog vremena – prim. D. M.) su brzo povelu zemlju u haos, u neustavno stanje, u lični režim i diktaturu. Posledice, neizbežne i tragične posledice gledamo danas: političko rasulo, državni raspad i građanski rat“ (Мило Глигоријевић, „Ноћ републике“, *НИН*, 29.11.1991, стр. 9).

⁵⁷ Vuk Drašković, „Poskidati kape i – ćutati“, *Borba*, 28.11-1.12.1991, str. 3; lako je ovime napravio očiglednu aluziju na Šešeljevu viziju „Velike Srbije“, Drašković se ipak ni ovom prilikom nije odricao ideja teritorijalnog proširenja Srbije na račun drugih republika, najpre u izjavi da Srbija treba da bude „Samo dotle je naše i ni korak dalje. A dokle je naše pokazuje etnička mapa iz 1941, pre ustaškog genocida. Dotle i Evropa i svet moraju da nam priznaju“. Međutim, ono što je ovu koncepciju „Velike Srbije“ razlikovalo od Šešeljeve je odusutvo ekstremne retorike, kao i ideja o čišćenju nesrpskih naroda sa tako koncipirane nacionalne teritorije.

⁵⁸ Centar za antiratnu akciju, „Poruke armiji za pedeseti rođendan“, *Republika*, 15.12.1991, str. 11.

⁵⁹ Možda i najbolji opis takvog viđenja stvarnosti i istorijskih procesa je onaj sa naslovne strane *Borbe* u broju od 28. novembra. Na naslovnici su bile ispisane reči „Zbogom Republiko“, uz prateći tekst: „Neće večeras biti svećanih prazničnih salvi. Nema ko da izda naredbu. Nema kome. Plotuni će odjekivati oko Osijeka, Dubrovnika, širom Banije, Slavonije ... Taj ubitačni ratni vatromet oproštaj je od avnojevske, titovske, komunističke, nove, druge ... Jugoslavije. Sutra će, ipak, po navici, inerciji i nasleđu, slaviti – onaj deo zemlje koji se smatra naslednikom Jugoslavije. Poslednji put. Oni koji su napustili veliku jugoslovensku familiju – to ne čine ... Republika je mrtva! Živele - republike!“

Zaključak

Na sveprisutnost političke (zlo)upotrebe sećanja na Drugi svetski rat na društvenopolitičkoj sceni Srbije u toku 1991. godine uticala su dva ključna faktora – obeležavanje brojnih jubileja povezanih sa pola veka od početka rata na prostoru Jugoslavije, i kulminacija krize u SFRJ do koje je došlo upravo te 1991. otpočinjanjem ratova na njenom prostoru. Politički akteri, kako iz vlasti tako i iz opozicije, pokušavali su da putem asocijacija na prošlost i izvlačenjem „pouka“ iz istorije objasne zbog čega je nakon višedecenijskog mirnog suživota i razvoja celokupnog državnog sistema u duhu ideologije „bratstva i jedinstva“ došlo do tako nasilnog raspleta jugoslovenske krize. Ono što je bilo zajedničko gotovo svim strankama i liderima u okviru novouspostavljenog višepartijskog sistema u Jugoslaviji bilo je to što su, po pravilu, prilikom objašnjavanja uzroka krize krivicu svaljivali na *Druge*, a *Nas* predstavljali kao narod obmanut iluzijama o mogućnosti međunacionalnog suživota. Takav narativni okvir omogućavao je da se *Drugi* predstavi isključivo kao naslednik vojnopoličkih formacija iz Drugog svetskog rata (četnika, ustaša, komunista) koji je čekao pedeset godina da konačno dovrši posao započet 1941. godine i da *Nas* konačno uništi.

Medijske prilike najviše su doprinele omasovljenju i dominaciji navedenog diskursa. Štampa pod kontrolom vlasti Slobodana Miloševića (*Politika*, *Večernje novosti*, *NIN*), kao i pojedini antirežimski listovi ekstremno nacionalističke orijentacije (*Pogledi*), oblikovali su slike o prošlosti i sadašnjosti u kojima je bilo nekoliko zajedničkih elemenata – isključivo okrivljavanje drugih naroda i njihovih političkih rukovodilaca (putem aluzija na kontinuitet njihovih politika još iz vremena ranih četrdesetih godina) za raspad države, uz povremeno (provladini listovi) ili često (*Pogledi*) optuživanje Komunističke partije i/ili Josipa Broza Tita za pažljivu pripremu razbijanja države koja je trajala decenijama. Po takvom tumačenju, žrtva je jedino mogao biti srpski narod. Drugačiju sliku kreirala su nezavisna i antiratna glasila (*Borba*, *Vreme*, *Republika*). U ovim medijima bile su prisutnije različite ocene uzroka ratova, bilo onog iz 1941, bilo iz 1991, dok analitički tekstovi i uporedna analiza svih relevantnih faktora koji su doprineli izbijanju rata nisu bili nikakva retkost. Međutim, njihov uticaj i tiraž vremenom su slabili, kako zbog intenziviranja pritiska vlasti na nezavisne medije tako i zbog jačanja osećaja ugroženosti srpskog naroda i rasta nacionalističkog raspoloženja u Srbiji uoči i nakon početka ratova u Sloveniji i Hrvatskoj.

Teme koje su korišćene za pravljenje paralela između prošlosti i sadašnjosti bile su raznovrsne i umnogome su zavisile od trenutnih prilika u društvu i od potreba glavnih političkih aktera. Uloga partizana i četnika u Drugom svetskom ratu, osobenosti i posledice njihovih suprotstavljenih ideologija i taktika borbe, svrsishodnost postojanja Jugoslavije kao države i kao ideje, pitanje srpskih (i povremeno drugih) žrtava tokom starog i novog rata, mesto JNA i starih državnih praznika kao najznačajnijih ostataka nekadašnjeg sistema u novim društvenopolitičkim prilikama i teškoćama – to su bile najvažnije teme kojima se u Srbiji 1991. godine pokušavalo dati objašnjenje zbog čega je došlo do tako nasilnog raspada zajedničke države i kakve pouke bi trebalo izvući iz vremena kada je Jugoslavija prethodnog puta bila raspačana. Uloga medija u oblikovanju specifičnog diskursa i narativnih okvira kojima je stvarana poželjna slika prošlosti ostavila je dubok trag u Srbiji i postavila temelje za pojedina tumačenja istorijskih zbivanja koja će (p)ostati dominantna i u narednim godinama i decenijama.

Izvori i literatura

- Periodika: *Borba*, *NIN* (ćirilica), *Pogledi* (ćirilica), *Politika* (ćirilica), *Republika*, *Večernje novosti* (ćirilica), *Vreme*
- Asman, Alaida, *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti*, Beograd, Biblioteka XX vek, 2011.
- Asman, Jan, *Kultura pamćenja: pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Beograd, Prosveta, 2011.
- Connerton, Paul, *How Societies Remember*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.
- Čalić, Mari-Žanin, *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, Clio, Beograd, 2013. (ćirilica)
- Dragović-Soso, Jasna, *Saviours of the Nation: Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, McGill-Queen's University Press, Montreal, 2002.
- Đureinović, Jelena, "Reinterpretation of 7 July: From the Day When the First Insurgent Rifle Fired to the Day of the Outbreak of the Civil War", *Tokovi istorije*, 3/2017, str. 59–84.
- Đureinović, Jelena, *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia. Collaboration, Resistance and Retribution*, Routledge, New York, 2020.
- Đurić, Ivana, Zorić, Vladimir, „Isključivanje 'Drugih', priprema rata: Uperedna analiza hrvatskog i srpskog štampanog diskursa tokom sukoba u Hrvatskoj“, *Intima javnosti: okviri predstavljanja, narativni obrasci, strategije i stereotipi konstruisanja Drugosti u upečatljivim događajima tokom razgradnje bivše Jugoslavije: štampa, TV, film*, Đerić, Gordana (ur.), Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Fabrika knjiga, Beograd, 2008, str. 126–156.
- Hadžić, Miroslav, „Armijaska upotreba trauma“, *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Popov, Nebojša (prir.), Republika, Beograd, 1996, str. 558–580.
- Kuljić, Todor, *Prevladavanje prošlosti: Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002.
- Manojlović Pintar, Olga, „Uvod: istorijska svest i kolektivni identiteti“, *Istorija i sećanje: studije istorijske svesti*, Manojlović Pintar, Olga (ur.), Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2006, str. 7–29.
- Milosavljević, Olivera, „Jugoslavija kao zabluda“, *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Popov, Nebojša (prir.), Republika, Beograd, 1996, str. 60–88.
- Stojanović, Dubravka, „Traumatični krug srpske opozicije“, *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Popov, Nebojša (prir.), Republika, Beograd, 1996, str. 501–530.
- Thompson, Mark, *Proizvodnja rata: mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Medija centar, Free B92, Beograd, 2000.
- Todorov, Cvetan, „Upotrebe pamćenja“, *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Sládeček Michal, Vasiljević Jelena, Petrović Trifunović Tamara (prir.), Zavod za udžbenike, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2015, str. 181–197.
- Vasiljević, Jelena, „Prošlost i razumevanje rata: Uloga kulture sećanja u oblikovanju naracija srpske i hrvatske štampe o ratu u Hrvatskoj“, *Intima javnosti: okviri predstavljanja, narativni obrasci, strategije i stereotipi konstruisanja Drugosti u upečatljivim događajima tokom razgradnje bivše Jugoslavije: štampa, TV, film*, Đerić, Gordana (ur.), Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Fabrika knjiga, Beograd, 2008, str. 334–369.

Old War at the Beginning of the New War – Image of the Second World War in 1991 in Serbia

Summary

The aim of this article is the analysis of the interpretations of WWII in 1991 in Serbia. The violent breakup of Yugoslavia and the upcoming fiftieth anniversaries of events that marked the beginning of WWII in Yugoslavia were the most important factors that contributed to the rise of memories about the global conflict from the 1940s. The main topics of this research are the narrative frameworks in the Serbian press about WWII, especially in the context of the interpretation of the Yugoslav crisis and the dissolution of the country. The images of the past promoted by the leading political figures of that time and the spread of such visions through the press present an important framework for the understanding of the cultural memory of the wars in Serbia.

Keywords: Politics of Memory, Second World War in Yugoslavia, Breakup of Yugoslavia, Serbian Press, War and Media.

ISBN-978-86-7728-352-0